

شارو وڵاتی

ئالزی

له کوردستانی باکوور

وهرگێڕان له ئەلمانییەوه*

ئالزی ناوی شارو وڵاتیکە له کوردستانی باکوور که بۆ ماوه یەک دەوری له پووداوهکانی ناوچه که دا هه بووه به تایبەت له کۆتایی هێنان به دهولهتی میتنانی به هاوکاریی ئاشور، به لām زۆریهتی کات له ژێر دهستی وڵاتهکانی تر دا بووه.

پیشهکیی وهرگێڕان

ئهم بابته باسیکی کورته له (Reallexikon der Assyriologie) بهرگی بهکهم (1932) ل (88-90) بهناوی (ئالزی). پهنگه زانیاری نوێتر لهبارهی ئهم شارو وڵاتهوه له دوای ئهم بابته به دهست کهوتین، به لām بۆ خۆم لهم بابتهم زیاتر لای نییه. بابتهکه له نووسینی (فۆرەر E. Forrer) و (ئیکهسارت ئونگه Eckhardt Unger) ههسه پسا راگرافیکیش یهسهکیکیان نووسییویهتی، به پێویستیشم نهزانی ئاماژه بۆ ئهوه بکه. له گهڵ وهرگێڕانه که شمدا نهخشه یهکی جوگرافیم زیاد کردوه که به ته قریبی شوینی وڵاتی (ئالزی) م له سهه داناوه.

بابته وهرگێڕدراوهکه

یهکیک لهو ناوچهانهی که ئاشورییهکان له سهدهی (13) ی پیش زاین له بهشی سهرووی دیج له دا حوکمیان دهکردن ناوچهی ئالزی Alzi بوو، له دهولهتی خاتتی Hatti دا ناوی ئالزییا Alziya دیست، له پهیمانهکهی ماساتیوازا Mattiuaza ی میتاننی Mittanni یشتدا ناوی ئالشی Alše هاتوه، له نووسینه ئاشورییهکانیش له توکولتی نینورتای یهکه مهوه¹ تا سهردهمی نوئی ئاشوری (سههتای سهدهی دهیهم تا سهدهی چهوتهمی پ.ز) ناوه که ههیشه وه ئالزی Alzi هاتوه، تهنیا یهک جار له لایه ن توکولتی نینورتای یهکه مهوه به شیوهی ئیلزی Ilzi هیه. (شتریک) ئالزی و ئیلزی Enzi و ئیلزیتی Enzite ی به یهک زانیوه، به لām (بلیک) ئهمه ی رهفز کردوه و له مه دا راستی کردوه.

ئالزی به ته قریبی له دهوروبهری سههچاوهی سوینات Supnat هوه، که ئهمه پۆ پێی دهوتریت بابییل Babil له پوژئاوای باکووری (مووسل)، تا باکووری پوژئاوا درێژ ده بووه. بلیک له وه دا راست بوو که ئالزی به سههیمی ئه لزنیک Alznik² ئهرمه نی (ئهرزنیك، ئارزانینی Arzanene) و³ ناوچهی ئه لزن Alzn⁴ (ئهرزن Arzn) - که کهوتۆته ناویه وه - زانیبوو. سنورهکانی پوژئاوا و باشووری یهکه میان بریتین له دیج له سهروو. له باکووریشدا پووباری

* گۆقاری پامان، ژماره 35، 1999/5/5، ل 203-205. پهراویزهکان هی خۆمن.

¹ توکولتی نینورتای یهکه م: 1208-1244 پیش زاین.

² له بابته که دا پیتی (ئیل) خالینکی له ژێر دایه و به دهنگی (ل) م زانیوه.

³ جاری وایه ناوی (ئهرمینیا) بۆ هه ندیک شوین دهوتریت که سهه به کوردستانه یان تیکه له ی کوردو ئهرمه نیی تیدایه.

⁴ خال له ژێر پیتی (ئیل) دانراوه.

(موراد - چای) ⁵، ههروهه قهراغی باشووری دهشتی (موش) و قهراغی باشووری دهراچیهی (وان)، له پوژهه لاتیشدا (20-25) کیلومتر له پوژهه لاتی سهعت Seört دريژ دهیتهوه. هه مهش ههروهه سنووری (ئالزییا Alzija) یه، به لام گو شهی باشووری پوژهه لات سهر به بابانخی Babanhi ⁶ بوو و بهشی پوژئاوای ولاته که پادشایانی میتاننی و ئاشور ههولیان دا بو ولاتی دوو پوواری پابکیشن.

هیترووو

دهسهه لاتی توشراتتا Tušratta ی پادشای میتاننی Mitanni له سهههه تای سههدهی (14) پ. ن لهسه ولاتیسی دوو پووارهوهو به دريژایی ئیشوفا (یان ئیسوفا) Is/suva (پوژئاوای نهرمینیا) و کیززوقادنا Kizzuvadna (پونتوس) Pontus ⁷ تا کهناری دهریای رهش دريژ دهبووهوه. کهواته ئالزییا نهیده توانی خوئی له دهسهه لاتی توشراتتا دهريان بکات. کاتیسک پادشای خساتتی سوپیلولیوماس Soppiluljomas (شوپیلولیوما Šuppiliuma) (1380) -- 1346 پ. ن. له سالی (1374) (؟) (ئیشوفا) ی گرتهوه ههروهه شاری کونمار Kutmar ی سنووری گرت - که نه میان لهوانهیه نهوسا سهر به میتاننی بوویت - و کردیه دیاری بو ئانتاراتلی Antarâtli پادشای ولاتی ئالشی Alše. کونمار (کولیمیری - Kullimmeri) ی سههدهمی نوئی ئاشورییه ⁸ و جیماوی له (تهل خهرا به) ماوه تهوه، لای گوندی کونمار Kunmar له سههه ریگه ی نیوان (پالو) تا هانی Hany (هینی Hyny) و 18 کیلومتر له مهی دواییان دووره، کهواته سوپیلولیوماس کونمار له کاتی پوشتنی له (پالو) تا ئامیدا Amida - دیار به کورو دواییتر به رهوه میتاننی گرتبوو و نه م گو شهیهی ولاتی (ئالشی) ی وه که بهرام بهرک بو بیلایه نییه که ی پیشکهشی نه م ولاته ی کرد. ده بیت دوای مردنی پادشای میتاننی توشراتتا دهرو بهری سالی (1367 پ. ن) ئالشی به هاوکاریی ئاشور میتاننیی داگیر کردیبت، نه م دوو ولاته به گزاده خاررییه کانیان Harri وهر نه گرت، که نه مانه ی دوایی له سههه سنگ (خازووق) دانیشینران ⁹، ههروهه نهو گهنجینانهش که پیده چیبت توشراتتا وهک ئاغازی ئالشی و ئاشور کوی کردبوونهوه. ¹⁰ که پادشای خساتتی مورشیلیس Morsilis (مورشیلیش Muršiliš) ی دووه له سالی دهیه میدا (1335 پ. ن)

⁵ لقیکی فوراته.

⁶ بابانخی: (خی) پاشگریکی (خورری) یه، (پاپ) یش به خورری واتای (کیوه): HS, p.110.

⁷ پونتوس ناوی سههدهمی یونانی و رومی ولاتیکی باشووری دهریای رهش بوو، دیاره (فۆرهر) لیردها یه کساننی کردووه به ولاتی (کیززوقادنا) که ناویکی کۆنتره.

⁸ پروانه بابتهی (لوبدی) له کتیبی یه که می (میترووی دیرینی کوردستان) که کونمار لای (گوتزه) (کولیمیری) ی سههه چاوه ئاشورییه کانه.

⁹ سنگ (خازووق): داریکی دريژه لهزهوی ده کو تراو لای سهرووی تیژهو شیوهیه کی له سیداره دان بوو و دیله که بیان تا مردن له سههه ی داده نیشاندا. ئاشورییه کان نه م کاره یان زۆر ده کرد. لیردها پادشای میتاننی نه مه ی له گه ل ژماره یه که به گزاده ی ولاته که ی خوئی کردبوو. زووتر زانایان پرگه ی (خور) یان به هه له به (خار) ده خوینده وه له مه وه نووسهه وشه ی (خارری) یه کان له جیاتی خوررییه کانی نووسیوه.

¹⁰ شوتتارنا Šuttarna ی پادشای میتاننی دیاریی گرانبه های بو نهو دوو ولاته ناردبوو، ههروهه نهو به گزاده نهی ولاتی خوئی بو ناردن که پایه یان له لا دۆراندبوو. ئاشورو ئالشی ناردیاننه وه بو شوتتارنا، نهویش له دهووری شوورای شاری تایدی Taidi له سنگی دان:

لهشکرکه شیبیه کی گه وری پووکرده خایاسا - ناززی Hajasa-Azzi له نهرمینیا ی سهروودا ئینگالاڤا Ingalava ی وهک شوینی بهیه که گیشتنی لهشکرکه دهستنیشان کرد. کهواته نه میان دوایه مین ناوچه ی گه وری دهوله تی خاتتی یاخود هی (ئیسوفا) و له بهرته وه یه کسانه به (ئینگیلا Ingila) ی سهرده می پومایی و (ئهگیل Egil) ی نه مپویه که باکووری دیاریه کره له سهر دیجله ی سهروودا که سنوره که له شوینه دا بوو.

دوایی لهشکرکه شیبیه که بهرو دهریاچه ی وان رویشته ئه ویش له ریگه ی بو شاییه که که ناوی نه هیئراوه و که (ئالزیبا Alzija) یه. له سهر نه و دهریاچه یه شاری یه که می خایاسا - ناززی هه بوو، کهواته دیجله سنووری پوژئاوای ئالزیبا بوو و دهریاچه ی وان سنووری پوژئه لاتی بوو.

ئالزی به سه ره خویی مایه وه تا کاتی توکولتی نینورتای یه که می ئاشور. ئالزی له دهستی نه م پادشایه دا بوو و نه م ولاتانه ی نساوردوه که چوکی پس داداون: بابخی - Babhi (پوژئه لاتی ئالزی، پروانه باباخنی)¹¹، کودموخی Kudmuhi (باشووری ئالزی)¹²، ههروه ها بوششی Bušše، موممی Mumme، ئالزی، مادانی Madani، نیخانی Nihani، ئالیا Alaja، تیدیمزی Tedimzi، بورولومزی Burulumzi که رهنکه هه موویان له سهر خاکی ئالزیبا کوندا بووین.

په نجا سال پیش سالی (سفری)¹³ تیگلات پلاصهری یه که می ئاشوری ولاتی ئالزی و بورولومزی، که تا نه و کاته سه رانه یان دها به ئاشور، له لایه ن بیست هه زار موسکی (موشکی/ وهرگیپ) له ژیر سه رکرده یه تی پینج پادشاهه گیرابوون. نه مانه ههروه ها ولاتی (کادموخی) یان په لاماردا که ناوچه ی (جزیره) ی پوژئاوای دیجله یه، تیگلات پلاصهری یه که م له سالی سفریدا (1116 پ.ن) له ولاتی کادموخیدا به سه ریاندا زال بوو و له سالانی دوا ییدا دهوایه نه وان و کادموخی سه رانه به ئاشورییه کان بدهن.

ئالزی ههروه ها له لایه ن ئاداد - نیرایی دووه مه وه (دهوروبه ری سالی 900) له گه ل (نایری Nairi) دا ناوبراوه، ههروه ها توکولتی نینورتای دووه م (889 - 884) ناوی ولاتی موسکی Muski ی هیئاوه، به لام له باشووری دیجله و چوووه سه ر نه و نه شکوه ته ی که سه رچاوه ی پروباری دیجله یه و نووسراویکی له ویدا جیهیشت.

به لام ئاشور ناصیرپالی دووه م (883 - 859)¹⁴ له جیاتی ئالزی ته نیا ولاتی شوپریا (شوپریا) Šub/pria ی له به شی پوژئاوای باکووری ئالزی ناسیبوو و له به شی پوژئاوادا به رامبه ر نامیدی Amedi دهوله ته ئارامیه که ی بیت زامانی - Bît-Zamâni، له به شی پوژئه لاتی باکووردا: دیرا Dirra، له به شی باکووردا: نیری Nirbe و ناریاکی Arbaki و ئوللیبا Ulliba. له کاتی شه لمانه صهری سییه میشداو له گه ل ئالزی هه روا ناوی ئینزی En-zi یاخود ئینزیتی En-zi-te ده رده که ویت.

شه لمانه صهری سییه م، له سالی سییه میدا (856 پ.ن) به ناو کیوه کانی نیری Niribe (= کیوه کانی ده ربه ند که نه مپو (نیریب داغله هری) ی پی دهوتریست، ریگ پوژئاوای باکووری هینی Hyny) ی سه ر به ولاتی ئالزی (به پیی

¹¹ بابخی Babhi (یان پاخی) نه وسا به (کورطی Kurṭi) ده خوینراهه وه:

RLA, 1, S.328.

¹² یان کوتموخی، کوموخی، کوموخی، رهنکه (که ماخ) پاشاوه ی نه و ناوه بیت. بو (که ماخ) پروانه سیاحه تنامه ی نه ولیا چه له بی، وه رگیپانی سه عید ناکام، ل 33.

¹³ تیگلات پلاصهری یه که م له سالی (1115) هوه حوکی کرد. سالی (سفر) یه که م سالی فه رمانه واییه و پاشاوه ی سالی پادشای رابوردوه. پادشا ده لیت: له سه ره تای حوکه مدا. . تاد، پروانه:

AKA, p.35.

¹⁴ له بابته که دا سالی (884) له جیاتی (883) هاتوه.

سאלنامهکانی پادشا¹⁵ پوڤشت و (ئالزی) ی داگیرکرد (بهپێی سאלنامهکان) یان ئینزیتی *Enzite* له ئیشوفا *Išuva*¹⁶ (به پێی نووسینی ریکوپیکتری مۆنولیت)، پاشان رووباری ئارسانیا *Arşania*.

رهنگه لهوکاته دا (ئهگهر پوڤشت له کاتی ئادادنراری دوهمدا نهییت) ئالزی بیوو و ویلایه تیککی ئاشوری، (نینورتا کیبسی ئوصور) ی فه زمانهوا سالی (838) و بهپێی نووسینی سهر میلیکی خۆی ههروهها ئالزیشی بهپێوه دهبرد، بهلام خۆیندهوهی ناوی ئالزی لێره دا ئهکید نییه.

ههروهها ماردوک شیمی ئاننی سالی (799 پ.ن) حاکمی ئالزی بوو. ههردوو حاکمهکه ههروهها ئامیدی *Amedi* یان بهپێوه دهبرد (تهماشای ئامیدا *Amida* بکه)¹⁷.

بهپێی فۆره ئالزی نووسینی ههلهی (ئینزیتی *Enzite*) یه ههروهها له میلیهکانی ئاشور ژماره (39) و (47) له جیاتی *al(?) -zi* رهنگه راستتر *en(?) -zi* بخۆینرتهوه.

شهلمانه سههری سێهه له سالی (30) یه میدا (= (29) یهه له سالی نامهکاندا) که دهکاته (829 پ.ن) ولاتی کیرخی - *Kirhi*¹⁸ (سالی نامهکان) یان ولاتی ئولوبا - *Ulluba* (بهپێی لیستی ئیپونمهکان) ی ویران کرد، دهییت (ئالزی) ی رۆژهلات لهوکاته دا سههرهخۆ بوویت.

پاشان پادشای ئورارتو مینواس *Menuas* کورپی ئیشپوئینی *Išpueni* (دهوروبهری 810-795 پ.ن) ولاتی ئالزینی *Alzini* ی داگیرکرد. دیجله بووه سنووری باشووری ئورارتو. تیگلات پلاسههری سێهه می ئاشوری (745-727) سالی (739) پهلاماری ههموو ناوچه ئورارتویییهکانی باشووری کیوهکانی تۆروس و له سههر بناغه ی خاکی ئالزی هههریمی نووی (ئولوبا) ی دامهزراند¹⁹، بهلام له سالی داویه مینیدا چوو دهستی (روسا) ی یهکه می ئورارتو و له نامهیهکی ئاشوریدا ناوی (سیپلیا *Si-ip-li-a*) سههکی ولاتی ئالزی هاتوه. بهپێی (ئونگهر) ئهکید نییه ئهگهر ئههه په یوهندی به پیاویکی پایه دار یان پیاویکی ساده ههییت. بهپێی فۆره گومان له وهدا نییه سیپلیا بیل پیکاتی *bêl-pîhâti* ی²⁰ ئورارتویی (ئالزی) یه. ئهههش داویه مین دهکهوتنی ناوی ئالزییه له سههرچاوه میخیههکاندا. بههشی رۆژئاوای ئالزی وه ئه مارهتی شوپریا (شوپریا) *Šub/pria* جاریکی تر سههرهخۆ بووهوه. تانیستاش نه توانراوه شوینی شارهکه ی ئالزی دهستنیشان بکریت.

¹⁵ (فۆره) ژماره ی نووسراوه که و ژماره ی دێرهکانی هیئاره و بهپێی سیستمان نه زانیوه ئه مانه بنوسین. سه بهارت به (سالی نامه) و (مۆنولیت) یه ئه مانه دوو نوسراوی پادشان "یه که میان سالی نامه کانی و ئه وهی تریان بهردی (مۆنولیت) هه، واته میلیکه به سه رهاته کانی پادشای له سه ره و دووباره کردنه وه ی سالی نامه کانه.

¹⁶ دهنگی (ق) له نووسینی میخیدا نییه رهنگه دوو نووسه ره که پشتیان به نووسینی پادشا خاتییه کان به سستییت. خاتییه کان جگه له نووسینی میخی نووسینی (هیرۆگلیفی) ی تاییه تی خۆیان هه بوو. هه مان شتیش بو ناوی (کیززو فادنا *Kizzuvadna*) که له نووسینی ئاشوریدا به شیوه ی کیززوواتنا *Kizzuwatna* هه یه.

¹⁷ واته له هه مان ئه و سه ره چاوه یه ئه م باسه ی تیدا یه.

¹⁸ خۆینده وه ی خاجی *Habhi* په سه ندراره.

¹⁹ بو ئولوبا پروانه باسیکی خۆمان له بهاره ی نووسراویکی تیگلات پلاسههری سێهه مه وه له (ملا میرگی)، کاروان، ژماره (40) کانوونی دووه می 1986، ل 4-9. ئولوبا له ناوچه ی دهوک - زاخودایه و رهنگه زیاتر له دۆلی خابووری زاخودا بییت، پروانه بابه تی ئولوبا له م کتیه دا.

²⁰ واته فه زمانه وا. له بابه ته که دا نووسراوه *bêl pîhâit*.